

Nelly Gancheva
(Bulgaria, Cyrillo-Methodian Research Centre, BAS)

The Birth of Bulgarian Literary Historiography and the Cyrillo-Methodian Question

Abstract: The article discusses the goals and objectives of the first Bulgarian works in literary history, as well as the extent to which the Cyrillo-Methodian question was covered in them. The aim is to outline the issues in *Cyrillo-Methodian studies* in which the first Bulgarian literary historians were most interested and to shed light on their interpretation in the works of different authors. The subject of the study are the systematized histories of Bulgarian literature written by Dimitar Marinov (1887), Mosko Moskov (1895), Aleksandar Teodorov-Balan (1896), Dimitar Mirchev (1911) in the last two decades of the 19th century and the early decades of the 20th century.

Keywords: early works in Bulgarian literary history, issues in *Cyrillo-Methodian studies*, *Dimitar Marinov*, *Mosko Moskov*, *Aleksandar Teodorov-Balan*, *Dimitar Mirchev*.

Нели Ганчева
(България, Кирило-Методиевски научен център, БАН)

Началото на българската литературна историография и кирило-методиевският въпрос

През последното десетилетие на XIX и началото на XX в. в българската култура започват да се наблюдават процеси на „автономизиране“, „самоосъзнаване“ на литературата, по определенията на литературния историк Димитър Кръстев (Кръстев 2003: 418-419, 424-425/Krastev 2003: 418-419, 424-425). Наблюдаваното ново отношение към литературата е закономерно следствие от новите условия в България след Освобождението, когато българското общество има нужда от осмисляне на миналото, в това число на литературното минало, за да укрепи националното си самосъзнание. Това ново отношение спомага за формирането на българската литературна наука, която е изправена пред задачата да направи равносметка на родното литературно развитие. За целта е необходимо да се дискутират основните проблеми на литературната история (методологически и конкретни), да се очертаят подходите за оценка на литературните факти, да се установят литературно-историческите понятия, да се регламентират нормите за литературност.

В своя начален етап българската литературна наука се развива под влияние на утвърдените през Възраждането ценности, в основата на които стои националната идеология. Идеята за необходимостта от пресъздаване на културната история на нацията в разказ, който да е релевантен на този на останалите нации, обединява усилията на първото поколение български литературни историци. Още в самото начало обаче, в рамките на тази консолидираща в същността си идея, се наблюдават значителни различия в литературното мислене на отделните творци и литературоведи, въз основа на които се установяват различни критерии за подбор на книжовните факти, влизачи в обхвата на литературната история. Различни са подходите при оценяването на фактите – от една

страна се застъпва мнението за необходимостта от утвърждаване на известни естетически критерии за подбор на паметниците на книжовното ни развитие, от друга страна е налице стремеж към детайлирано описване на всички книжовни паметници, без да се отчита художествената им стойност, което е характерно за културно-историческия метод в литературознанието. Въпреки отбелязаните разслоения в българския литературен живот, открояващи се още преди Освобождението и продължили почти до средата на XX в., трябва да се подчертае, че последните две десетилетия на XIX в. са белязани от категоричното присъствие на културно-историческия метод в родното литературознание, благодарение на който става възможна появата на т. нар. „академичен“ тип литературна история (Кръстев 2003: 421-424/Krastev 2003: 421-424), който се стреми към научна обективност и който има потенциала да отговори на образователните потребности на българското общество по онова време.

В настоящата статия са представени целите и задачите на първите български трудове по литературна история, както и мястото, което заема в тях кирило-методиевският въпрос. Целта е да се открият проблемите в областта на кирилометодиевистиката, които представляват интерес за първите български историци на литературата, и да се изясни каква интерпретация получават те в техните изложения. Обект на проучването са систематизираните истории на българската литература, създадени през последните две десетилетия на XIX и началото на XX в. от Димитър Маринов (1887), Моско Москов (1895), Александър-Теодоров Балан (1896) и Димитър Мирчев (1911).

Основата

Първите истории на българската литература са повлияни в най-голяма степен от изложението по история на славянските литератури, подготвено и издадено в два тома от Александър Н. Пипин и Владимир Д. Спасович (Пъпин, Спасович 1879; 1881/Рурин, Spasovič 1879; 1881). Изработен въз основа на принципите на културно-историческото направление, трудът на А. Н. Пипин и В. Д. Спасович представлява теоретическата платформа, върху която се развиват голяма част от литературно-историческите изследвания в България. Идеята е, че всяко проучване започва най-напред с натрупване на факти, с издирване, проследяване и описание на всички достъпни книжовни паметници, свидетелстващи за духовното движение на дадена общност през определена епоха. Приложена в изследователската дейност, тя дава своите значими резултати и придобива статута на концепция в науката, към която стриктно се придържат българските литературоведи от края на XIX в.

Първите истории на българската литература – задачи, обхват, периодизация

Какъв трябва да е според тях обхватът на историята на българската литература, на какви цели и задачи трябва да служи тя. В предговора към един от най-ранните български литературно-исторически трудове – този на етнографа Д. Маринов – се съдържат преки указания по въпроса:

Историята на българската литература има за задача да ни изложи в исторически ред и в цялост, от старо време дори до днес, всичките книжевни дела и трудове, които са се появили на български и други езици, написани от българи, интелигентни мъже, и да ни представи всичките ония фактори, които са или съдействували, или пречили на тяхното развитие. Тя, историята, ще ни изложи още и литературните произведения, които са писани на други езици от чужденци, но предметът на които е бил българският народ и неговото отечество. Те заслужват да бъдат споменати в нашата история, защото чрез тия свои литературни произведения те са запознали европейския образован свят с положението и живота на

нашия народ и с това са прямо или косвено припомогнали на нашия напредък (Маринов 1887: 10/Marinov 1887: 10).

Очевидно според автора предназначението на обзорите по литературна история е да представят пълен опис на книжовните трудове, чийто предмет е историческото развитие на българския народ, независимо от произхода на авторите, както и от езика, на който са създадени. В съответствие с тази теза Д. Маринов се чувства длъжен да започне историческия си обзор с описание на

географическото положение и етнографическите особености на българския народ (Маринов 1887: 10/Marinov 1887: 10),

след което продължава с подробно изложение на достъпните му литературно-исторически факти. Оценявайки ролята на неговия труд, следва да отбележим, че представя един от първите опити да се пресъздаде културната история на българите, чийто прочит не трябва да бъде стесняван до политическите граници на държавата по онова време. Този прочит преминава отвъд държавните граници, за да обхване в пълнота отраженията на българския дух в културните постижения на българите.

За проявите на българския дух говори и Ал. Теодоров-Балан в своето т. нар. „Кратко ръководство“ по българска литература. В предговора към него четем:

Какви произведения заключава словесността или литературата на един народ, какви културни потреби се е стремил той да задоволи с тях и до какво развитие е успял така да достигне – това разглежда и обяснява *историята на словесността или историята на литературата*. (...) *Историята на българската литература* (курсивът е на автора – бел. моя, Н.Г.) разправя за устната и писмената словесност на българския народ, който живее в самото българско княжество и извън него в области, подвластни на Турция, Румъния, Сърбия, Русия и Австрия. Ядката на българския народ образува днес княжеството България и литературата на тая ядка е представител на културната деятелност на българския дух (Теодоров-Балан 1896: 6/Teodorov-Balan 1896: 6).

В своята „История“ Ал. Теодоров-Балан се стреми и до голяма степен успява да направи цялостен опис на българската словесност и въз основа на писмените паметници да представи културната история на българския народ (по този въпрос вж. повече у Янакиева 2001: 49-51/Yanakiyeva 2001: 49-51). Ценността на неговия труд се определя преди всичко от факта, че той изцяло се основава на научната истина и изложението на всички равнища (описание, систематизиране и оценка на фактите) е научно издържано. Затова книгата на Балан единодушно се приема от изследователите на българската литературна историография като първа академична история на българската литература (Кръстев 2003: 417/Krastev 2003: 417).

Първостепенна задача на първото поколение български литературни историци е да предложи модел за периодизация на българската литература. Широко прилаганата в литературната наука антропологична периодизация (вж. по-подробно у Незири 1996/Neziri 1996) се възприема и от българските изследователи, които разделят историята на българската литература на два основни периода – стара литература и нова литература. Има известно разминаване при определяне на времевата граница между тях – докато Д. Маринов приема, че събитието, което бележи тази граница, е падането на България под османска власт в края на XIV в. (Маринов 1887), то в по-късните трудове на Ал. Теодоров-Балан (1896) и на Д. Мирчев (1911) периодизацията на българската литературата е направена в съответствие с критерии, които са актуални и днес, и според които новобългарският период в нейното развитие започва през епохата на Българското възрождение (XVIII-XIX в.).

Хипотезата за наличие на форма на писменост преди Кирил и Методий

Кога възниква старобългарската литература, с кои събития се свързва началото ѝ, според авторите на литературно-историческите обзори от последните десетилетия на XIX и първото десетилетие на XX в.? Д. Маринов отбелязва:

Самото начало на тая книжнина (старобългарската книжнина – бел. моя, Н.Г.) е направено от двама братя, които (...) притежаваха такава интелигентна сила, за да почнат и сполучливо да извършат едно много възвишено и трудно дело – съставянето на славянската азбука. Те са най-великите мъже в Славянската християнска църква. Тия велики мъже са Солунските братя светител Кирил и светител Методий (Маринов 1887: 58/Marinov 1887: 58).

Посочената тук органична връзка на старобългарската литература с Кирило-Методиевото дело се подчертава във всички следващи трудове по литературна история – възникването ѝ се свързва със създаването на славянската писмености и с първите преводни и оригинални произведения на светите братя Кирил и Методий. Заедно с това, още в началния период от развитието на българската литературна историография, се поставя проблемът за съществуването на предкирилова славянска писменост – проблем, който е налице в научната литература и през XX в. Във връзка с него се засягат въпросите дали славяните са имали азбука преди покръстването, коя от старобългарските азбуки е по-стара и коя е съставена от св. Кирил, като първото поколение литературоведи се стреми да предостави изчерпателен анализ на мненията по тях. След обзор на научните хипотези по посочените въпроси, Д. Маринов стига до заключението, че окончателното им решение е задача на бъдещи филологически изследвания (Маринов 1887: 82/Marinov 1887: 82). Любопитни са разсъжденията на М. Москов по тези въпроси:

Интересно би било да се знае дали сме имали литература до нашето покръщване и какъв характер е имала тя. Никакви паметници не са останали от това време и не са могли да останат. Християнството е изкоренило всичко езическо, идолопоклонско, което народът по-рано е създал и което му е напомняло неговата стара религия. Но има основания да заключаваме, че е съществувала литература до нашето покръщване. До 864 г. българският народ е живял самостоятелен политически живот, живял е като отделно организирано господарство със закони и наредби. Черноризец Храбър, като говори за произхождението на азбуката в своето съчинение „О писменех“, казва, че българите имали по-рано някакви си черти и резии, като погани. Възможно е, щото тези *черти* и *резии* да са били някаква си писменост, от които Кирил да се е възползувал при съставянето на своята азбука (Москов 1895: 6-7/Moskov 1895: 6-7).

Мотивът за наличието на някаква форма на писменост сред славяните до светите Кирил и Методий, за която няма запазени свидетелства, защото те били умишлено унищожени след официалното приемане на християнството в България (като проводници на езическите вярвания сред българите), присъства в литературните истории по това време. Откриваме го и в съставеното от Д. Мирчев ръководство по българска литература, в което той споделя следните свои размишления:

Началото на нашата писменост обикновено се отнася към епохата на покръщението на българите около 863 [*sic!*], като се свързва с факта за съставената славянска азбука от Константина философа, наречен в монашество Кирил. Обаче някои откъслечни спомени и основателни съображения дават ни право да вярваме, че началото на славянската писменост се отнася към една по-ранна епоха. Много по-рано от покръщението на българския царски двор е имало покръстени славяни, живеещи в пределите на Византия, а и много такива, които влизали в

състава на българската държава. По свидетелството на българския писател от X в. черноризец Храбър, славяните, докато били езичници, нямали писмо, а си служдали с черти и резки; но като се покръстили, почнали да пишат славянската реч неправилно с гръцки и римски букви (Мирчев 1911: 66/Mirchev 1911: 66).

В следващия параграф авторът обобщава:

Ясно е от свидетелството на Храбра, че подир една епоха на несъвършена славянска писменост човеколюбивият Бог, за да спаси славянския род, праща му Константина философа, който усъвършенствува азбуката, като се ползува от гръцката и има предвид славянската реч. И понеже на тая усъвършенствувана азбука е закипял един за времето и нуждите богат литературен живот, тя изпъква като първо славянско писмо (Мирчев 1911: 67/Mirchev 1911: 67).

Приведените цитати показват, че хипотезата за продължително развитие на писмеността у славяните, преминало през етапите на примитивни черти и резки и записване на славянска реч с гръцки и латински букви, които са предпоставка за появата на изобретената от Кирил азбука, присъства в учебниците по литературна история на М. Москов и Д. Мирчев и те намират доказателства за нейното поддържане в съчинението „За буквите“ на старобългарския писател от края на IX-началото на X в. Черноризец Храбър. И още нещо много важно – в първите истории на българската литература идеята за наличието на форма на писменост преди Кирил и Методий се свързва с данните, според които разпространението на християнството сред славяните на Балканския полуостров представлява дълъг исторически процес, започнал след окончателното им заселване по тези земи през VII в., т.е. много преди официалното покръстване на българите (Маринов 1887: 52-58/Marinov 1887: 52-58; Мирчев 1911: 66-67/Mirchev 1911: 66-67. Вж. също Цухлев 1910а: 9-194; 1910b/Tsuhlev 1910a: 9-194, 1910b; Антим 1929: 81-117/Antim 1929: 81-117; Снегаров 1966: 38-44/Snegarov 1966: 38-44; Божилов, Гюзелев 1999/Bozhilov, Gyuzelev 1999). Налага се тезата, приета и в съвременната наука, че към 864 г. значителна част от включеното в пределите на българската държава славянско население от Тракия и Македония е вече християнизирано в резултат от дейността на византийското духовенство и постепенното възстановяване на църковната организация на Балканския полуостров.

Включването на хипотезата за предкирилова славянска писменост в първите трудове по литературна история е основателно по следните причини. На първо място, въпросът за началото на славянската писменост и за произхода на двете старобългарски азбуки е основен проблем на славистиката през XIX и XX в. и съвсем закономерно различните теории по него намират отражение в подготовяните в десетилетията след Освобождението български литературно-исторически пособия, които полагат основите на българската литературна наука.¹ Авторите им са добре запознати с научната литература

---

¹ През втората половина на XIX в. и първите десетилетия на XX в. редица видни учени вземат отношение по този въпрос: П. Й. Шафарик, И. И. Срезневски, О. М. Бодянский, А. Л. Дювернуа, Л. Гайтлер, Фр. Рачки, Порфирий Успенски, В. Ягич, Н. К. Грунски, Ф. Ф. Фортунатов, В. И. Григорович, А. И. Соболевски, Е. Ф. Карски, П. А. Лавров и др. Възникват различни теории: панонска, истрийска, хърватска, богомилска, българска, руническа, руска, хазаро-славянска, гръцка, латинска, албанска, готска, корсунска и др. (вж. литература у Ильинский 1934: 101-113/P'inskij 1934: 101-113; Желязкова, Зафирова 2003: 460/Zhelyazkova, Zafirova 2003: 460; Ангелов 1983: 239-240/Angelov 1983: 239-240). През XX в. хипотези за съществуването на предкирилова славянска писменост зачитават и двама български учени. Докато според Емил Георгиев кирилското писмо има продължително развитие в българските земи преди създаването на глаголицата от св. Кирил (вж. например Георгиев 1942: 10-11/Georgiev 1942: 10-11, както и в по-късните му трудове, в които поддържа това твърдение), Васил Киселков застъпва тезата, че глаголицата е езическо старобългарско писмо, а кириллицата е сътворена от св. Кирил, за да измести трудната за писане и непонятна за славяните глаголица (вж. Киселков 1955/Kiselkov 1955, както и очерка за В. Киселков в Кирило-Методиевската енциклопедия: Кожухаров 1995/Kozhuharov 1995).

в областта и успяват да систематизират мненията на учените по поставените въпроси, така че изложението да показва актуалното състояние на научните изследвания. На второ място, предположенията за съществуване на някаква форма на предкирилова славянска писменост са логични и оправдани особено в контекста на отбелязаната по-горе връзка между продължителния процес на християнизация на балканските славяни и необходимостта от писменост, която да „закрепи на книга“ (по думите на Петър Динеков, вж. Динеков 2002: 5/Dinekov 2002: 5) сложната богословска и философска система на християнството. Проблемът е в това, че ние не разполагаме с никакви сигурни данни кога точно е поставено началото на безспорно продължителния процес на създаване на славянското писмо и всякакви мнения по този въпрос са в сферата на догадките и тълкуванията. Съчинението на Черноризец Храбър обаче съдържа сигурно свидетелство за времето на неговото завършване, когато св. Кирил изобретява славянската азбука:

По времето на Михаил, гръцкия цар, и на българския княз Борис, и моравския княз Растица, и блатенския княз Коцел в годината от сътворението на света 6363 (Кув 1967: 191/Kuev 1967: 191).

Решението на вековните спорове за посочената от старобългарския писател година (855 – по византийското летоброене, или 863 – по александрийското) се съдържа в документални източници, които доказват, че Коцел управлява Блатенското княжество от 860/861 г. (вж. Николова 2015: 16/Nikolova 2015: 16). Следователно годината, която визира Черноризец Храбър, е 863. Но която и от двете години да бъде избрана по различни съображения, безспорен факт е, че славянската азбука възниква в средата на IX в. като съвършена писмена система, която точно отразява звуковия състав на старобългарския език.

За старобългарските азбуки и старобългарския книжовен език

Родоначалниците на българската литературна историография успяват да достигнат до научната истина по фундаменталните за кирилометодиевистиката въпроси – коя е първата старобългарска и славянска азбука и на какъв език са преведени първите богослужбени книги. Въз основа на забележителната си осведоменост и на усърдно изграждания академичен подход при оценката на фактите в техните трудове се откроява тезата, че Кирил създава глаголицата и тя е по-рано възникналата старобългарска азбука и че езикът, на който са преведени първите богослужбени книги, трябва да се нарича *старобългарски*, защото е основан на българския солунски диалект от втората половина на IX в. Представянето на научната истина по тези въпроси в разглежданите литературни истории е едно от постиженията на родната литературна историография – факт, чието осъзнаване би трябвало и днес да ни изпълва с респект към делото на първото поколение български литературоведи.

За старобългарската литература

Бих искала да засегна още един важен според мен въпрос, който произтича от съдържанието на разглежданите литературни истории. Това е въпросът за отношението на техните автори към особеностите на старобългарската литература. Концепцията на съвременната наука за характера и особеностите на старобългарския период от литературното ни развитие е детайлно изяснена. Тя включва следните два пункта:

първо, старобългарската литература възниква във връзка с приемането на християнството като официална религия в България, което предопределя факта, че голяма част от нейните жанрове, както и нормативната ѝ система са зависими и обслужват християнския ритуал и идеология;

второ, при създаването си старобългарската книжовност следва образците на византийската литература, но същевременно показва и стремеж към еманципиране (старобългарските писатели създават голям брой свои оригинални творби, отнасят се изборително към жанровите и тематичните модели на византийската книжовност, понякога използваните от тях гръцки образци се приспособяват и развиват без връзка с разволя им във Византия), което дава основания да бъде определена като самостоятелна литературна традиция (Ангушева 2008/Angusheva 2008).

В противовес на тази концепция, българските литературни историци от първите десетилетия след Освобождението, оценявайки религиозния характер на старобългарската литература, подчертават липсата на каквато и да е връзка между нея и живота и вярванията на народа. Освен това те подценяват значението ѝ в цялостния литературен разволя, защото смятат, че старобългарската книжовност няма самостоятелен характер, а е изцяло подражателска. Д. Маринов например в своята „История на българската литература“ пише следното:

Българите приеха християнството от гръците, а заедно с него те са приели и църковните книги у нас в точен и буквален превод. Тия книги бяха богослужбни, и като такива те дойдоха в силно стълкновение с нашите народни умотворения, с които бе в тясна свръзка старата ни идолопоклонническа вяра. Заедно с тия книги вмъкна се у нас и гръцката книжовност. Тая книжовност не е могла да се аклиматизира при нас (нека употребим тая дума), защото колкото повече старата вяра е била в тясна свръзка с народните ни песни, приказки, пословици, гатанки и обичаи, (...) толкова повече тая писмена книжовност, която е служила с векове само на църквата и на християнството, е отивала срещу народния живот. Тя вървяла по съвсем друг път, а не по тоя, който идел непосредствено из народните умотворения (Маринов 1887: 75/Marinov 1887: 75).

В подготвеното от Ал. Теодоров-Балан пособие по българска литература са налице констатации в същия дух:

Щом се яви на свят във вид на християнско благовестие, нашата книжнина се увлече в служба на черквата, в догматично-религиозна поука и в блянове на манастирски мечтатели; на места е повявал към нея духът на животната страст, на въодушевляването от световни дела и отношения, но той бърже се е отбивал назад от набожно-набърченото чело на младия ревнител на Христовите заповеди; тя рядко е посягала да ни разкаже за събития, що е запомнила от прадеди и е проживяла сама, както е ставало това по-често у византийците (Теодоров-Балан 1896: 81-82/Teodorov-Balan 1896: 81-82).

На какво се дължи това дълбоко неразбиране на характера и специфичните особености на старобългарската литература? И наистина ли тук може да се разчете само неразбиране, или е налице и още нещо? До пряк отговор на първия въпрос можем да достигнем, ако отчетем факта, че по това време българската наука е все още много далеч както от големите открития на огромния масив от оригинални старобългарски произведения (химнографски и непесенни), така и от съвременното равнище на развитие на българската литературно-теоретическа мисъл. Извън този безспорен факт обаче отговори на поставените въпроси следва да търсим и в друга посока. В първите десетилетия след Освобождението идеологията на българската културна общественост е силно повлияна от духа и идеите на Възраждането. Икономическите, социалните и духовните промени в българското общество през XVIII и XIX в. създават необходимостта от изграждане на нова образователна система – национална по характер и светска по съдържание, която да служи за събуждане на националното самосъзнание на българите. Без

съмнение, стремежът към светско образование, така характерен за епохата на Възраждането, оказва влияние върху създадените непосредствено след Освобождението учебници по литературна история, в които много категорично се прокарва идеята за противопоставяне между народния живот и творчество, от една страна, и християнската идеология, от друга. Също така не бива да забравяме, че предназначението на анализирания тук трудове по литературна история е да подпомагат образователната система, т.е. те се подготвят с оглед на целите и потребностите на българското образование по онова време. Неслучайно техните автори са преподаватели, които адресират пособията си към точно определена читателска аудитория с идеята, че познават много добре нейните интереси. Проблемът е в това, че разсъждавайки единствено в рамките на адекватния за образованието модел на интерпретация на българската литература, те подценяват старобългарския ѝ период.

Обективната оценка на разглеждания период в развитието на родното литературознание обаче изисква да се подчертае, че въпреки неподготвеността на първото поколение литературни историци да представят на съвременниците си естетическата същност на средновековните български творби, което предполага по-продължителна школовка, създадените от тях литературно-исторически трудове изпълняват своето предназначение на пълни и систематични изложения по българска литература, които успяват не само да обхванат и систематизират паметниците на старобългарската книжовност, но и да представят научната истина по много от засегнатите проблеми, което е знак за изключителната осведоменост на техните автори.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1898: *Ангелов, Б. Историята на българската литература като учебен предмет.* – Училищен преглед III, №2, 163-174. Същото и в LiterNet, 31.12. https://litenet.bg/publish5/bozhan_angelov/istoriata.htm (30.10.2020) (Angelov 1898: *Angelov, B. Istoriyata na balgarskata literatura kao ucbeben predmet.* – Uchilishten pregled III, №2, 163-174. Sashtoto i v LiterNet, 31.12).
- Ангелов 1983: *Ангелов, Б. Някои проблеми на Кирило-Методиевото дело.* – В: Константин-Кирил Философ. Български и славянски първоучител. Сборник статии. Съст. П. Динеков, Б. Ангелов. София: Наука и изкуство, 204-244 (Angelov 1983: *Angelov, B. Nyakoi problemi na Kirilo-Metodievoto delo.* – In: Konstantin-Kiril Filosof. Balgarski i slavyanski parvouchitel. Sbornik statii. Sast. P. Dinekov, B. Angelov. Sofia: Nauka i izkustvo, 204-244).
- Ангушева 2008: *Ангушева, Ад. Характер на старобългарската литература. Старобългарската литература и християнството. Старобългарската книжовност и византийската литература.* – В: История на българската средновековна литература. Съст. А. Милтенова. София: Изток-Запад, 15-16 (*Angusheva, Ad. Harakter na starobalgarskata literatura. Starobalgarskata literatura i hristiyanstvoto. Starobalgarskata knizhovnost i vizantiyskata literatura.* – In: Istoria na balgarskata srednovekovna literatura. Sast. A. Miltenova. Sofia: Iztok-Zapad, 15-16).
- Антим 1929: *Антим, митрополит Ловчански (Антим Шивачев). Християнството на Балканския полуостров. Поява и разпространение през първите пет века и в България до св. цар Бориса (Принос към най-старата история на християнската църква в Балканския полуостров).* София: Арм. воен.-изд. фонд (*Antim, mitropolit Lovchanski (Antim Shivachev). Hristiyanstvoto na Balkanskia poluostrov. Poyava i razprostranenie prez parvite pet veka i v Bulgaria do sv. tsar Borisa (Prinos kam nay-*

- starata istoria na hristiyanskata tsarkva v Balkanskia poluoostrov). Sofia: Arm. voen.-izd. fond.
- Божилов, Гюзелев 1999: *Божилов, Ив., В. Гюзелев*. История на България в три тома. Т. 1. История на средновековна България VII-XIV век. Дял 3. Ускорено развитие към християнска цивилизация. София: Анубис. ISBN 954-426-204-0. <https://chitanka.info/text/30003-istorija-na-bylgarija-v-tri-toma/11#textstart> (30.10.2020) (*Bozhilov, Iv., V. Gyuzelev*. Istorija na Bulgaria v tri toma. T. 1. Istorija na srednovekovna Bulgaria VII-XIV vek. Dyal 3. Uskoreno razvitie kam hristiyanska tsivilizatsia. Sofia: Anubis. ISBN 954-426-204-0).
- Вачева 2005: *Вачева, А.* Модерната историография и литературната история. – LiterNet, 31.08, №8 (69). <https://litenet.bg/publish4/avacheva/modernata.htm> (30.10.2020) (*Vacheva 2005: Vacheva, A.* Modernata istoriografia i literaturnata istoria. – LiterNet, 31.08, №8 (69)).
- Георгиев 1942: *Георгиев, Е.* Начало на славянската писменост в България. София: Печатница „Култура“ (*Georgiev 1942: Georgiev, E.* Nachalo na slavyanskata pismenost v Bulgaria. Sofia: Pechatnitsa „Kultura“).
- Динев 2002: *Динев, П.* Как възниква старобългарската литература. – В: Старобългарско книжовно наследство. Съст. Л. Грашева. София: КМНЦ, 5-11 (*Dinekov 2002: Dinekov, P.* Kak vaznikva starobalgarskata literatura. – In: Starobalgarsko knizhovno nasledstvo. Sast. L. Grasheva. Sofia: KMNTs, 5-11).
- Желязкова, Зафирова 2003: *Желязкова, В., Н. Зафирова.* Българска кирило-методиевска библиография 1846-1934. – В: Кирило-Методиевска библиография. 1516-1934. София: КМНЦ, 421-685 (*Zhelyazkova, V., N. Zafirova.* Balgarska kirilo-metodievaska bibliografia 1846-1934. – In: Kirilo-Metodievaska bibliografia. 1516-1934. Sofia: KMNTs, 421-685).
- Ильинский 1934: *Ильинский, Г. А.* Опыт систематической кирилло-мефодьевской Библиографии. Под редакцией и с дополнениями М. Г. Попруженка и Ст. М. Романского. София: Печатница П. Глушков (*Il'inskij, G. A.* Opyt sistematicheskoj kirillo-mefod'evskoj bibliografii. Pod redakciej i s dopolnenijami M. G. Popruzenka i St. M. Romanskogo. Sofia: Pechatnitsa P. Glushkov).
- Киселков 1955: *Киселков, В.* Най-старата славянска азбука. – Език и литература X, №3, 215-220 (*Kiselkov 1955: Kiselkov, V.* Nay-starata slavyanska azbuka. – Ezik i literatura X, №3, 215-220).
- Кожухаров 1995: *Кожухаров, Ст.* Васил Славов Киселков. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2. София: БАН, 318-319 (*Kozhuharov 1995: Kozhuharov, St.* Vasil Slavov Kiselkov. – In: Kirilo-Metodievaska entsiklopedia. T. 2. Sofia: BAN, 318-319).
- Кръстев 2003: *Кръстев, Д.* Канон и/или агон. Литературно-историческите (ре)конструкции. – В: Култура и критика. Ч. 3. Краят на модерността. Съст. А. Вачева, Г. Чобанов. Варна: LiterNet, 416-448. Същото и онлайн на адрес: <https://litenet.bg/publish8/dkrystev/kanon.htm>. 23.04.2003 (30.10.2020) (*Krastev, D.* Kanon i/ili agon. Literaturno-istoricheskite (re)konstruktsii. – In: Kultura i kritika. Ch. 3. Krayat na modernostta. Sast. A. Vacheva, G. Chobanov. Varna: LiterNet, 416-448).
- Кувев 1967: *Кувев, К.* Черноризец Храбър. София: БАН (Кувев 1967: *Kuev, K.* Chernorizets Hrabar. Sofia: BAN).
- Маринов 1887: *Маринов, Д.* История на българската литература. Пловдив: Христо Г. Данов (Marinov 1887: *Marinov, D.* Istorija na balgarskata literatura. Plovdiv: Hristo G. Danov).

- Мирчев 1911: *Мирчев, Д.* Българска литература. 2. прераб. изд. Плевен: Печатница К. Мутафчиев (1. изд. под заглавие „Кратко ръководство по българска литература“, Търново: Печ. Х.Т.С. Фъртунов, 1907) (Mirchev 1911: *Mirchev, D.* Balgarska literatura. 2. prerab. izd. Pleven: Pechatnitsa K. Mutafchiev (1. izd. pod zaglavie „Kratko rakovodstvo po balgarska literatura“. Tarnovo: Pech. H.T.S. Fartunov, 1907).
- Москов 1895: *Москов, М.* История на българската литература. Търново: Т. Джамджиев (Moskov 1895: *Moskov, M.* Istoria na balgarskata literatura. Tarnovo: T. Dzhamdzhiev).
- Незири 1996: *Незири, З.* Критерии на периодизацията на „старата“ албанска литература. Прев. от албански ез. Г. Попова. <http://albanianbg.com/studii/lit/st-lit-8-1-ZNeziri.htm> (30.10.2020) (Neziri 1996: *Neziri, Z.* Kriterii na periodizatsiyata na „starata“ albanska literatura. Prev. ot albanski ez. G. Popova) (Източник: Neziri, Z. Kriteret e periodizimit të letërsisë “së vjetër” shqiptare. Në: Letërsia si e tillë. Probleme të vlerësimit të trashëgimisë sonë letrare. Konferencë shkencore mbajtur në Tiranë më 28-29 mars 1996. Tiranë).
- Николова 2015: *Николова, Св.* Великоморавската мисия – край или начало на Кирило-Методиевото дело. – Библиотека XXII (LXI), №3, 6-21 (Nikolova 2015: *Nikolova, Sv.* Velikomoravskata misia – kray ili nachalo na Kirilo-Metodievoto delo. – Biblioteka XXII (LXI), №3, 6-21).
- Пыпин, Спасович 1879: *Пыпин, А.Н., В.Д. Спасович.* История славянских литератур. Два тома. 2-е изд., вновь перераб. и доп. Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича (Pupin, Spasovič 1879: *Pupin, A. N., V. D. Spasovič.* Istorija slavjanskih literatur. Dva toma. 2-e izd., vnov’ pererab. i dop. T. 1. Sankt-Peterburg: Tip. M. M. Stasjuleviča).
- Пыпин, Спасович 1881: *Пыпин, А.Н., В.Д. Спасович.* История славянских литератур. Два тома. 2-е изд., вновь перераб. и доп. Т. 2. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича (Pupin, Spasovič 1881: *Pupin, A. N., V. D. Spasovič.* Istorija slavjanskih literatur. Dva toma. 2-e izd., vnov’ pererab. i dop. T. 2. Sankt-Peterburg: Tip. M. M. Stasjuleviča).
- Снегаров 1966: *Снегаров, Ив.* 1100 години от покръстването на българския народ. Исторически очерк. София: Синодално изд. (Snegarov 1966: *Snegarov, Iv.* 1100 godini ot pokrastvaneto na balgarskia narod. Istoricheski ocherk. Sofia: Sinodalno izd.).
- Теодоров-Балан 1896: *Теодоров-Балан, Ал.* Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища. Пловдив: Христо Г. Данов (2. скъсено и оправено изд. Пловдив, 1901) (Teodorov-Balan 1896: *Teodorov-Balan, Al.* Balgarska literatura. Kratko rakovodstvo za sredni i spetsialni uchilishta. Plovdiv: Hristo G. Danov (2. skaseno i opraveno izd. Plovdiv, 1901).
- Цухлев 1910а: *Цухлев, Д.* История на българската църква. Т. 1. Първи период (864-1186). София: Печатница „Св. София“ (Tshulev 1910a: *Tshulev, D.* Istoria na balgarskata tsarkva. T. 1. Parvi period (864-1186). Sofia: Pechatnitsa „Sv. Sofia“)
- Цухлев 1910б: *Цухлев, Д.* Християнството между славяните и българите на Балканския полуостров до княз Бориса-Михаила. Видин: Печатница „Конеv и Логофетов“ (Tshulev 1910b: *Tshulev, D.* Hristiyanstvoto mezhdru slavyanite i balgarite na Balkanskia poluostrrov do knyaz Borisa-Mihaila. Vidin: Pechatnitsa „Konev i Logofetov“).
- Янакиева 2001: *Янакиева, Т.* Библиографското дело на Александър Теодоров-Балан и връзката му с българската литературна история. –В: Янакиева, Т. Библиография и литература. София: Графика-19, 40-52 (Yanakieva 2001: *Yanakieva, T.* Bibliografskoto delo na Aleksandar Teodorov-Balan i vrazkata mu s balgarskata literaturna istoria. –In: Yanakieva, T. Bibliografia i literatura. Sofia: Grafika-19, 40-52).